

DOKTORI (PhD.) DISSZERTÁCIÓ TÉZISEI

G a á l Z s u z s a n n a

A DZSENTRI SZÜLETÉSE

**A Tolna megyei reformkori középirtokos nemesség
átalakulása a neoabszolutizmus és a dualizmus korában**

Budapest 2007.

I.

Modernkori történetírásunkban a magyar polgárosodás alapkérdéseiről a Hanák Péter által megrajzolt kép volt évtizedeken át a meghatározó. E felfogás szerint a középosztály jellegadó eleme a dzsentrí, aki a nemesi szellem és hagyomány továbbéltetőjeként saját értékrendje szerint formálta át a hozzá asszimilálódni akaró polgári elemet is. Hanák szemléletével hagyományt teremtett, ami a legutóbbi időkig is követőkre talált. A hagyományörzés mára azonban csak az egyik, lehet, visszaszorulóban levő irányzat, mellette helyet kér magának az évtizedes társadalomképet revízió alá vonni kívánó új is. A társadalomtörténeti iskola új nemzedékének reprezentánsai – Benedek, Hajdu és Mazsu – empirikus kutatásokra alapuló tanulmányai már erőteljesen feszegetik a társadalomfejlődésről vallott eddigi tudásunkat, a feudalizáció Hanák által vázolt magyar jellegzetességeit a minisztériumi tisztviselők, a katonatisztek és a dualizmuskori értelmiség körében. A dzsentrifikáció problémája egyébként nemcsak a hazai, hanem a német és brit kutatókat is foglalkoztatja, a téma lezáratlan viták sorát generálta. Nincs közmegegyezés az alapfogalmak értelmezésében sem. A ki a polgár kérdésére sokféle válasz született, mint ahogy a dzsentrí értelmezésére is. Ez utóbbit illetően magunk ahhoz a véleményhez csatlakozunk, amely a dzsentrít eredetében a hajdani középbirtokos nemességgel azonosítja, mivel a köznemesség egészére kiterjedő, szélesebb értelmezés nehezen magyarázhatóvá tenné az 1848 utáni folyamatokat és az erre reflektáló vitákat. Ezek lényegüket tekintve ugyanis arról szólnak, hogy a jobbágyfelszabadítással bekövetkező kényszerhelyzetre miként reagálnak a birtokosok, képesek-e, s milyen áron gazdaságaikat tőkés üzemmé átalakítani.

A dzsentrít a középbirtokos nemességgel azonosító álláspontból kiindulva, választottuk jelen dolgozat tárgyául

azokat a Tolna megyei családokat, amelyek Glósz József kutatásai alapján ebbe a kategóriába sorolhatók. Választásunkat az is motiválta, hogy e réteg anyagi és részben társadalmi viszonyai a 19. század első felére feldolgozottak, vagyis jó esély kínálkozik az összehasonlításra, a változások hosszabb ívű követésére.

A mikrotörténetírás módszereinek felhasználásától az átalakulás folyamatának jobb, differenciáltabb megértését reméljük. A felhasznált források között kiemelkedő jelentőségűek a nemesi levéltárak, ezenkívül jól használható információkat nyertünk a közgyűlési jegyzőkönyvekből, az alispáni iratokból, a különféle peres anyagokból és a helyi sajtóból. A vizsgálat körébe vont családok közül különös figyelmet fordítunk a Döryekre, amit a forrásadottságokon kívül az indokol, hogy a népes família egyes tagjainak életútja sok tekintetben reprezentálja a kor kihívásaira adott lehetséges válaszok sokszínűségét.

II.

A Tolna megyei középbirtokos nemesség a reformkor idejére erőteljesen differenciálódott. A különbségek kialakulásában több tényező játszott szerepet. Az eredeti birtoknagyság és a szerzés időpontja mellett mindenekelőtt a felnőttkorba érő gyermekek száma, de fontos szerepet játszott az oldalági öröklés képében jelentkező véletlen szerencse is. A birtoknagyság fokozódó ütemű csökkenése ekkor még csak folyamatában rejtett magában veszélyeket, a gazdaságok általános állapota, mindenekelőtt súlyos eladósodottsága viszont már a 19. század 30-as, 40-es éveire oda vezetett, hogy a középbirtokos nemesi családok jelentős, bár nem számszerűsíthető része az anyagi ellehetetlenülés határára ért, esetenként teljesen tönkre is ment. A feudális jog, elsősorban az ösiség törvénye viszont sok tekintetben elfedte a valós

helyzetet az érintettek előtt. Ezért aztán nem véletlen, hogy a nemesség anyagi romlását ecsetelő publikációk csak az 1870-es évektől szaporodtak el, s a szerzők egy része a válság kezdetét akkor is elsősorban az 1848-as választásokhoz kötötte, s nem vette észre, hogy a forradalom törvényhozása csak felgyorsította, nem pedig elindította a nemesség ellehetetlenüléséhez vezető folyamatot.

A változásoknak ugyanakkor nemcsak vesztesei, hanem nyertesei is voltak. A napóleoni háborúk gabonakonjunktúrájának idején a középbirtokos nemesség egy része, szakítva a kizárólag robotoltatáson alapuló hagyományos gazdálkodással, sikeresen bekapcsolódott az árutermelésbe. (Csapó Dániel, Bezerédj István, Gindly Antal, Sztankovánszky Imre, Vizsolyi Gusztáv, Magyar Kossa Sámuel). Az eredményes gazdálkodást kétségkívül nagymértékben befolyásolták olyan objektív adottságok, mint a birtok fekvése, a talaj minősége vagy az úrbéres földek allódiához viszonyított aránya. Emellett hasonlóan fontos szerepe volt azoknak a mentális sajátosságoknak, amelyek e kör tagjait a nemesség átlagától megkülönböztették.

III/1

Az átállás nehézségei, a szűkös hitel- és munkaerő viszonyok dacára az abszolutizmus első évei gazdasági tekintetben a középbirtokok ideiglenes stabilizációját eredményezték a két ízben meghosszabbított moratórium és a krími háború indukálta gabonakonjunktúra miatt. Ezek a kedvező feltételek az évtized második felében megszűntek, ami jelentős mértékben felerősítette a középbirtokos nemesség már évtizedekkel korábban meginduló differenciálódását. A reformkor gazdasági elitje nemcsak túlélte a nehéz időszakot, hanem összességében még meg is erősödve került ki belőle. Ők azok a gazdálkodók, akik az általánosan tapasztalt pénzhiány

ellenére képesek termelésük finanszírozására, és tartalékaiknak köszönhetően várni is tudtak terményeik értékesítésével. A gabona-konjunktúrában rejlő lehetőségekkel is okosabban éltek, mint társaik többsége, nem álltak át az egyoldalú szemtermelésre, hanem intenzív gazdálkodásra törekedtek. Gindly Rudolf tengelici birtokán jelentős beruházásokat hajtott végre, új gazdasági épületeket emelt, juhokat, marhákat, sertéseket vásárolt. Uradalmában az 1850-es évekre számúzték az ugart, a trágyázott földet a megnövekedett állatállomány eltartásához szükséges takarmánnyal vetették be. A piacgazdálkodás lehetőségeit kihasználva a középbirtokos nemességnek ez a része – az általános tendenciákkal szemben – birtokainak gyarapítására is képes volt (Sztankovánszky Imre, Gindly Rudolf).

A sikertörténetek azonban korántsem általánosak, a középbirtokos nemesség zöme csak veszteségekkel élte túl az átalakulás időszakát. A birtokvesztés ütemét illetően a hézagos Tolna megyei adatok az országos tendenciákat tükrözik, s mindenekelőtt azt mutatják, hogy a hanyatlás a korszak egészét tekintve az 1860-as évek elején volt a legnagyobb ütemű. A középbirtokos nemesség zöme az önkényuralom első évtizedét viszonylag jól átvészelte, birtokeladásokra nem nagyon került sor még a moratórium megszüntetését követő néhány évben sem, jórészt annak köszönhetően, hogy a feudális korszakból öröklött túlélési taktikák rövidtávon még most is hatottak. A látszatvilág azonban gyorsan összeomlott, az 1860-as évek elején egyre többen kényszerültek birtokaik egy részét vagy egészét áruba bocsátani, más esetben csődöt nyitni. Dőry Mihálynak a dolgozatban részletesen ismertetett életútját típust megtestesítőnek tekintjük. Fő jellemzői közé tartozik a csupán néhány száz holdra tehető birtok, az évtizedes múltra visszatekintő adósságállomány, amit újonnan felvett hitelek egészítettek ki, valamint az a szabad versenyes kapitalizmustól idegen mentalitás, amely a megváltozott kor követelményeihez

való igazodásnak, legfeljebb ha felszínes, külső jegyeit mutatta, mit sem értve a rendszer haszonelvűsége épülő lényegéből. A Dőry Mihály-féle típusok az átalakulás első vesztesei, mivel tartalékok híján az egész birtok áldozatul esett. Szerencsésebbek voltak azok, akiknek még volt mihez nyúlniuk – a birtok egy részének eladásával hosszabb-rövidebb időszakra konszolidálni tudták helyzetüket, megteremtve ezzel egy esetleges kibontakozás lehetőségét is.

III/2.

A passzív ellenállás mértékéről a Tolna megyei középbirtokos nemesség körében nem könnyű objektív képet alkotnunk. Kétségtelen, hogy volt egy viszonylag szűk réteg, amely a Habsburg-ház elkötelezett híveként kezdettől fogva, kitartó következetességgel az önkényuralom mellé állt. Hasonlóan tiszta képlet az emigránsoké is, illetve mindazoké, akik 1849 trónfosztáshoz vezető radikalizmusát tevékenyen felvállalták. A helyzet különlegessége, hogy az így kialakuló erővonalak gyakran családokat osztottak meg, hogy milyen mértékben, arra legjobb példával a Perczel-nemzetség szolgál. Az őket megosztó szélsőséges életutak a középbirtokos nemesség többségét azonban nem jellemezték általában sem, Tolnában pedig különösen nem, zömük távol állt bármiféle radikalizmustól.

A rendi igazgatás korában, bár megjelentek a bürokrácia egyes elemei, a rendszer egésze azonban elsősorban a megyei nemesség hatalmi igényét szolgálta. A reformkorban a megye vezetése Tolnában egyértelműen a tekintélyes középbirtokos családok kezében volt. Az 1850 években ez a helyzet gyökeresen megváltozott. Tolna megyében továbbra is érvényes az a megállapítás, amit országos szinten Benedek Gábor és Papp József kutatásai meggyőzően cáfoltak, hogy a járások vezetésében az osztrák, illetve cseh hivatalnokok

dominanciája érvényesült. Mindez nem jelenti azt, hogy ne létezett volna bizonyos mértékű kontinuitás az 1848 előtti és a Bach korszakbeli tisztviselői kar között. Egy lassan kibontakozó folyamat eredményeként a megyei igazgatásban is kialakult számos olyan poszt, amelyet foglalkozásukat hivatásként űző értelmiségiek töltöttek be már az 1848-as változásokat megelőzően is. A kontinuitás irányába hatott az is, hogy az elszegényedett nemesi családok tagjai közül is egyre többen vállaltak hivatalt azért, hogy megélhetésüket biztosítsák. Az önkényuralom időszaka hivatali karrierjük kiteljesedését eredményezte, a hierarchiában olyan magasra kerülhettek, ahova korábban csak kivételes szerencsének és képességeknek köszönhetően juthattak volna.

A passzív ellenállás problémájának megértéséhez közelebb visz, ha szétválasztjuk a társadalmi elvárások és a gyakorlat szintjét. Ez előbbi esetben az elfogadottság széleskörű, a gyakorlati megvalósítás során azonban az elv nem egyszer csorbát szenvedett. A helyzet elfogadása a Döry Mihály-féle típusok számára a legnehezebb, akik az önkényuralom első évtizedében még megfeleltek a társadalom és a maguk által is megfogalmazott elvárásoknak, később viszont anyagi kényszerből, meggyőződésük ellenére hivatalt vállaltak. Az elvek és a gyakorlat összehangolására csak azoknak volt lehetőségük, akik a birtokra alapozott függetlenségüket az 1848-as átalakulás utáni időszakban is meg tudták őrizni. Tolna megye kétségkívül rendelkezett ilyen társadalmi elittel

IV/1.

A kiegyezés utáni időszakban becsült adatok szerint a nemesi származású birtokosok száma országosan lassuló ütemben ugyan, de tovább csökkent, 1900-re újra megfelelődött. A középirtokos nemességre vonatkozóan

országos becslések nincsenek, a Tolna megyei vizsgálatok viszont azt mutatják, hogy a veszteségek ebben a körben jóval kisebbek. Sőt, ha a bérletként művelt földeket is figyelembe vesszük, akkor arra a megállapításra jutunk, hogy a középbirtokos családok a századfordulón valamivel még nagyobb területen is gazdálkodtak, mint a jobbágyfelszabadítás utáni időszakban. A kialakult birtokviszonyokat tekintve általánosságban elmondható, hogy a reformkor gazdasági elitjét alkotó családok továbbra is megtartották pozícióikat. Kiemelkedően sikeres Dőry Frigyes és Lajos, valamint gyermekeik, akik az Eszterházy-hitbizomány területéből csaknem 30 000 kat. hold birtokot béreltek. A Bezerédjek, Sztankovánszkyak, Jeszenszkyek, a Gindlyk, Szenicziek saját birtokaikon folytattak eredményes gazdálkodást. A nagynevű nemzetségek közül az ellenpólust a Perczelek képviselték: az egykori hatalmas latifundiumból szinte semmi sem maradt.

Az individuum, a mentális sajátosságok megnövekedett szerepének igazolására két esettanulmányt mutatunk be. Gindly Rudolf és Csapó Vilmos teljesítménye azért jól összevethető, mivel közel egy időben, adottságaiban rendkívül hasonló, korszerűen gazdálkodó birtokok tulajdonosaivá váltak. Az egyedi élettörténetekben kirajzolódó kétfajta magatartásminta közül nem kétséges, hogy a Csapóé a jellemzőbb, e réteg számára a lecsúszás veszélye mindennapi élmény, az ellene való védekezés módszerei pedig csak korlátozottak. A középbirtok védelmére korszakunkban hiányzott a hatékony intézményes védelem, a szabadpiac versenyének kitett birtokosság csak önmagára, valamint az okszerű gazdálkodás és a takarékos életmód kettős értékrendjére épülő, reformkori hagyományára számíthatott. Ez az értékrend megítélésünk szerint a század második felében is tovább élt, a tudat szintjén részben még azok körében is, akik a gyakorlati életvitelükben ennek ellenkezőjét valósították meg.

A századfordulóra kialakult birtokviszonyokat tekintve megállapítható, hogy a jellemző birtoknagyság közelíti, illetve meghaladja az 1 000 kat. holdat. A középbirtok határát el nem érő gazdaságok alacsony száma az előző ötven évben zajló folyamatra utalnak, melynek során számottevő birtokkoncentráció zajlott, jelentős differenciálódást eredményezve nemcsak az egyes nemzetségek, hanem azok tagjai között is. A differenciálódás alapja az a reformkori, a birtok általános állapotában megragadható örökség, amivel a tulajdonosok a polgári korba érkeztek, részint pedig – mint ezt Gindly Rudolf és Csapó Vilmos példája igazolja – a piaci viszonyokhoz alkalmazkodni tudó egyéni teljesítmény jelenléte, illetve hiánya.

IV/2.

A hagyományos úri foglalkozásokat vizsgálva erősen differenciált kép bontakozik ki előttünk. A kapitalizmus versenyre, konkurenciára épülő logikája ezen a területen is éreztette hatását, az egyéni teljesítmény, az individuum szerepe a korábbiakhoz képest felértékelődött. Közel azonos feltételekkel indulva eltérő megoldások születtek, máskor eltérő élethelyzetek vezettek hasonló eredményre. Az életrajzok alapján nehéz körvonalazni egymástól egyértelműen megkülönböztethető típusokat. Lehetséges választóvonal a birtoktalanná válók és a földtulajdonukat megőrzők között húzódó határ, ez viszont nem ad magyarázatot a társadalmi státusz és presztízs változásaira. A birtok elvesztéséből következhetett a személyre és utódokra szóló lecsúszás csakúgy, mint a státusz megőrzése vagy akár a presztízs további emelkedése is.

Ha a választott hivatás oldaláról vizsgáljuk a kérdést, akkor is nagyon vegyes a kép, részben a viszonylag gyakori pályamódosítás, részben amiatt, mert a birtokosi lét megőrzése

vagy elvesztése e tekintetben csoportképző erejűnek aligha tekinthető. A motiváció nyilván más, de a megyei hivatal vagy az országgyűlési mandátumban megtestesülő politikai karrier a birtokos és birtoktalan nemes számára egyaránt vonzó és elérhető cél, miközben a minisztériumi státusztól való idegenkedés is mindkettőnek sajátja.

Az életutak egyediségük mellett egy tartalmában jól meghatározható folyamatba illeszkedtek. Irányát tekintve egyértelmű, de nagyon lassú változásról van szó 18. század végi kezdetekkel, később fontos csomópontokkal. Ezek közül elsőként említjük a nem nemesek hivatalviselését kimondó törvényt, majd a népképviselést megteremtő, a választójogot vagyoni cenzushoz kötő jogszabályt, s ebbe a sorba illik valamennyi, a törvényhatóságokat, illetve tisztviselőket érintő rendelkezés. Mindezek, a közben zajló gazdasági és társadalmi változásokkal kölcsönhatásban, a polgári elemek fokozatos térnyerését, a másik oldalon értelemszerűen a nemesi származásúak, ezen belül az egykori elit térvesztését eredményezték. Nemcsak a monopolhelyzet szűnt meg véglegesen, de a századfordulóra egyes hagyományos foglalkozási csoportokban ez a réteg kisebbségbe is jutott. Az arányok változásánál viszont érdemes figyelembe vennünk azt, hogy a jelzett folyamatok a bürokratikus apparátus jelentős bővülése mellett zajlottak, vagyis csupán viszonylagos térvesztésről beszélhetünk. A viszonylagosságot erősíti az a tény, hogy a leírt változások ellenére az egykori elit többsége továbbra is az úrinak számító pályák felé fordult. Kisebb részük viszont – s erről ritkábban esik szó – a hagyományosnak tekintett pályák helyett vagy mellett új utakat keresett.

IV/3.

A kiegyezés utáni iparfejlődés egyik vesztese Tolna megye, s csak részben a Budapestre koncentrálódó gyáripár miatt, hiszen a dél-dunántúli régió másik két központjának fejlődését tekintve is számottevő a lemaradása. Külön vizsgálat tárgyát képezheti, hogy ennek oka vagy következménye-e a vasútvonalak késői és alacsony szintű kiépültsége, az viszont tény, hogy a tőke érdeklődése a térség iránt rendkívül szerény maradt, a létrejövő vállalkozások közül pedig nem egy életképtelennek bizonyult, vagy a továbbfejlődés érdekében Budapestre tette át a székhelyét. A középbirtokos nemességnek a helyi ipartelepítésben játszott jelentős szerepét ennek tükrében szabad megítélnünk.

Ipari beruházásokról szólva első helyen említjük Perczel Béla nevét, aki 1909-ben Bonyhádon hozott létre egy dominógyártással foglalkozó üzemet, amely rövidesen zománcárak készítésére állt át. A gyáralapítás sikerét igazolja, hogy a fejlődés az első világháborúig töretlen, a 13 fővel induló kisüzem 1914-ben csaknem félszáz főt foglalkoztatott. Később számos válság rázta meg a gyárat, de valamennyit túlélte, alapításának századik évfordulójához közeledve még ma is működik.

Perczel Béla vállalkozása a Tolna megyei nemesség körében egyedinek számított azzal, hogy egy mezőgazdaságon kívüli tevékenységre alapult, valamennyi egyéb kezdeményezés az agrártermeléshez kötődött: Perczel Géza gőzmalmot (1863), Döry Stefánia sajtgyárat (1882) Döry Etelka (1883) konzervgyárat alapított.

A megye két legnagyobb munkáslétszámot foglalkoztató üzemének létrehozása Bezerédj Pál nevéhez fűződik. Kormánybiztosi kinevezését követően 1889-ben kezdeményezésére és vezetésével alakult meg Szekszárdon az Országos Selyemtenyésztési Felügyelőség, a selyemtenyésztés

ápolása mellett célul tűzve ki a selyemipar magyarországi meghonosítását is. A Magyar Állami Királyi Selyemfonoda szekszárdi és tolnai egységei több mint 600 fővel dolgoztak. Bezerédj iparszervező tevékenysége kapcsán jellegzetességként emeljük ki, hogy a beruházások a szabadpiaci mechanizmusoktól bizonyos mértékig védett körülmények között, nem magántőkéből, hanem állami finanszírozással valósultak meg.

IV/4.

A nőkről alkotott hagyományos kép kétségkívül leegyszerűsítő, az általánosítás bizonyos fokán azonban mégis igaz. A beidegződés gyenge és gondoskodásra szoruló nőkről szól, akiknek helyét a társadalomban a férfiak jelölik ki, apák, férjek és fivérek. Helyzetüknél fogva létük kevés nyomot hagyott maga után. A társadalomtörténetírás új irányzatai mégis felfedezik a nőt, és kísérletet tesznek arra, hogy megírják történetét, nem egyes kiemelkedő személyiségeket, hanem a mindennapok emberéét. A családi levelezés anyagára támaszkodva a dolgozatban a Dóry család három nőtagjának sorsát elevenítjük fel, annak bemutatására, hogy a középbirtokos nemesség helyzetében bekövetkezett változások miként hatottak rájuk. A skála a férfiak világához hasonlóan itt is nagyon széles, a korán jött kényszer-emancipáció mellett, lehetőség kínálkozott a hagyományos családmodell megőrzésére is.

V.

A magyar történelemben nincs még egy olyan társadalmi réteg, amelyre annyi figyelem fordult volna, mint a dzsentrire, amelyet annyi bíráló és kritika ért volna, s mégis vonzó mintaként szolgált. Magyarázatot a jelenségre a birtokos

nemesség sajátos történelmi szerepe adhat, ami azt eredményezte, hogy a közvélekedés a nemzeti függetlenség zálogát látva benne, az egyetlen nemzetfenntartó erőként tartotta számon. Reformkori teljesítménye osztályöntudatát jelentős mértékben erősítette, az új korszak válságjelenségeire pedig úgy reagált, hogy megpróbálta megőrizni múltjából azt, amit lehetett. Ha az anyagi függetlenséget és ezzel a társadalmi és politikai mozgásteret biztosító birtok elveszett, akkor felerősödtek a nemesi lét definiálására alkalmas egyéb, rendszerint külsőségekben, viselkedési normákban megnyilvánuló elemek. A nemesiből, dzsentrivé, majd úrivá váló lét kritériumai folyamatosan csökkentek, s egyre könnyebben elérhetővé váltak a nem nemesi származásúak és a nemesi tudatra most ébredő rétegek számára, akik a dzsentrihez való kapcsolódást társadalmi felemelkedésként élték meg. Valószínűleg egyébként ők azok, akik a dzsentrivel kapcsolatos, joggal bírált jellemvonásokat tovább erősítették.

A dzsentriről a társadalmi tudatban kialakult kép kétségkívül differenciálatlan, hiszen alig jelennek meg benne azok a teljesítmények, amelyek a polgárosodás irányába mutató, reformkori hagyományokat éltették tovább, s ugyancsak e körhöz tartozta. A dolgozatban szereplő példákkal erre a hiányosságra hívtuk fel a figyelmet.